

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՕՇԱԿԱՆԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ
(ըստ հարակից տարածքի՝ 2012, 2014 թթ. պեղումների արդյունքների)

Ֆրինա Բարայան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ Երևան, Չարենցի փ. 15
Էլ. հասցե՝ info@iae.am
Հոդվածը ներկայացվել է 19.07.2019, գրախոսվել է 17.10.2019, ընդունվել է
տպագրության 30.04.2020

Ներածություն

2012 թ. օգոստոսին ՀՀ Արագածոտնի մարզի Օշական գյուղի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու ներսում ձեռնարկվեցին մասնակի վերանորոգման աշխատանքներ: Դրանց ընթացքում Սրբի տապանաքարի արևելյան պատի խորշի մեջ ագուցված խաչքարը տեղաշարժելու ժամանակ պարզվեց, որ վերջինիս հետևի պատը շարված է քարե սալիկներով, որոնցից մեկը տեղաշարժված է: Շինարարներն այն հանել էին՝ նորից տեղում ամրացնելու նպատակով: Սակայն սալաքարի հետևի տարածքը, որը ավագ խորանի հատակն է և զանգակատան հիմքը, լցված էր տուֆ քարերի բեկորներով, բազալտի մեծ կտորներով՝ տեղ-տեղ ծածկված սպիտակ սվաղով: Անհասկանալի պատկերը հստակեցնելու և եկեղեցու վերանորոգումը շարունակելու նպատակով Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Արագածոտնի թեմի առաջնորդ, գերաշնորհ տեր Մկրտիչ եպիսկոպոս Պռոշյանը նպատակահարմար գտավ պեղումներ իրականացնել եկեղեցու զանգակատան հիմքի տարածքում:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու տարածքում կատարված հնագիտական աշխատանքների արդյունքները

Մեր կողմից զանգակատան կիսակոր՝ 3,15x2,54 քառ. մ, մակերեսը հետազոտվել է շերտագրական հորիզոններով: Հողի մեջ կարծրացած հողակույտերը տեղափոխվեցին դույլ առ դույլ՝ պարանի միջոցով, երեք բանվորների օգնությամբ: Աշխատանքին մասնակցեց նաև Օշական գյուղի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու հոգևոր հովիվ, տեր Վիգեն քահանա Մանուկյանը:

Աղբակույտը հեռացնելիս բացվեց սև տուֆով շարված գետնախարսի մի փոքր հատված: Մկրտիչ եպիսկոպոսի հրավերով Օշական ժամանեցին

վաստակավոր ճարտարապետ Մուրադ Հասրաթյանը, ճարտարապետության թեկնածու Կորյուն Ղաֆադարյանը, նաև ճարտարապետ Գրիգոր Ղաֆադարյանը: Հնագետի և ճարտարապետների կարծիքները միատեղվեցին: Բացվում էին Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի՝ «Աստծո փառքի հոյակապ, լայնանիստ և բարձրաբերձ տաճարի որմնախարիսխները, այն Մաշտոցի, որ հայոց գրերը գտավ, ինչպես որ նրա պատմության խոսքերն են ասում, թե նրան տարան ամփոփեցին այն գյուղում, որն անվանվում էր Օշական»¹:

Հնագիտական աշխատանքների ընթացքում ի հայտ եկան 2,3 մ, 2,7 մ, 3,53 մ երկարությամբ և 35-36 սմ լայնքով, 26 սմ բարձրությամբ սև տուֆե շարվածքով տաճարի գետնախարիսխները: Պարզվեց, որ բոլոր աստիճանների հյուսիսային և հարավային կողմերը հիմք են ծառայել զանգակատան հիմնապատերի համար: Յավոք, հնարավոր չեղավ որմնախարիսխները բացել իրենց նախնական չափերով²:

Զանգակատան հյուսիսային պատը շարված էր 5 շարք տուֆ քարերով, որոնց մեջ առանձնանում էին հին և նոր մշակվածները՝ կապակցված կրաշաղախով: Հարավային պատը չմշակված խոշոր տուֆ քարով էր շարվել: Սվաղով պատված էին շինարարական թափոնը, խոշոր քարերը և եռաստիճանները: Նույն սվաղը 45 սմ հաստությամբ պահպանվել էր զանգակատան հիմքի շարվածքի մեջ: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ զանգակատան հատակը բնական տուֆ է, վրան՝ սվաղի հետքեր: Նույն տարածքում հայտնաբերվել են կավե անոթների մի քանի բեկորներ, կենդանիների ոսկորներ: Զանգաշտարակի ներսում պատի պահպանված հատվածը և գետնախարիսխները պատկանում են V դարին³: Վերջինների առկայությունը հիմք դարձավ պեղումները շարունակելու նաև զանգակատան արտաքին կողմում՝ հյուսիսարևելյան հատվածում, որն իրականացրեցինք 2014 թ. օգոստոսին: Առաջին հերթին անհրաժեշտ եղավ քանդել զանգակատանը դրսի կողմից կից սալահատակի մի հատվածը: Սև տուֆե ամուր շարվածքը հանելուց հետո երևաց մեկ այլ՝ 50x30 սմ չափերով կարմիր տուֆե հատակը:

Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ 1875-1879 թթ. Գևորգ Դ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից կառուցված թաղածածկ դահլիճատիպ եկեղեցու արևելյան պատը դրվել է Վահան Ամատունու կառուցած եկեղեցու (443 թ.) գետնախարսխի վրա: Հիշենք, որ 1645 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցին 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ քանդվել էր:

¹ Դավրիժեցի 1988, 277:

² Պեղումների մասին ճարտարապետական վերլուծությունը՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ճարտարապետաշինարարական բաժնի ծրագրի ղեկավար Մերի Դանիելյանի:

³ Բաբայան 2014, 122-127:

Պեղումներով բացված գետնախարսխի վերին աստիճանն արևելյան զանգաշտարակի արտաքին հյուսիսային պատից սկսած՝ ձգվում է դեպի հյուսիս մինչև 7 մ երկարությամբ, անցնում ներկա եկեղեցու արևելյան պատը և ընդհատվում, հավանաբար, քանդվելու հետևանքով⁴: Երկրորդ և երրորդ աստիճանները քանդված էին և ընդհատվում էին զանգաշտարակի արտաքին հյուսիսային պատից սկսած 6,3 մ երկարությունից հետո. շարունակությունը քանդված էր: Ասենք նաև, որ սույն գետնախարսխի սիներին կից բացվել է տոփանված հողե հատակ, որտեղից հայտնաբերվեցին միջնադարյան կավանոթների բեկորներ: Վերջիններս հստակ թվագրվում են XII-XIII դդ. և ավելի ուշ շրջանով: Աստիճանների հարևանությամբ բացվել է կոպտատաշ, խոշոր քարերով շարված ինչ-որ շինության մի հատված, որը թեքվում է շրջագծային պարագծով զանգակատան արևելյան կողմով դեպի արևմուտք: Ա. Բալասանյանի՝ 1946 թ. կատարած չափագրության մեջ գլխավոր հատակագծի վրա ներկա եկեղեցու արևելյան կողմում կա պահպանված կիսաբոլոր հիմնապատ: Այս չափագրության նախարդակի վրա, եկեղեցու հյուսիսային պատին կից, դեպի արևմուտք կա ևս մեկ կիսաբոլորակ, որը ճարտարապետ Մերի Դանիելյանը ևս համարում է խորանի հիմնապատ⁵:

Կիսաբոլորակ շինությունը բավական հետաքրքիր է: Տեղում հայտնաբերված խեցեղեն նյութը (XII-XIII դդ.), գետնախարսխի հարևանությամբ բացված թոնիրը, մոխրի մեջ թաղված միջնադարյան կավե կուռքը⁶, նաև կոպտատաշ քարե շարվածքի մեջ հայտնված սրբատաշ սև քարը վկայում են այն մասին, որ եկեղեցուն կից տարածքը միջնադարում խիտ բնակեցված է եղել: Առաջիկայում պեղումների տարածքն ընդարձակելու և հանգամանորեն ուսումնասիրելու դեպքում թերևս հնարավոր կլինի կիսակոր շինության թվագրության հարցը որոշակի դարձնել:

Հյուսիսարևելյան հատվածում բացված գետնախարսխները ներսից բոլորակ, դրսից բազմանիստ պատի մի հատվածի հետ տեղում ցուցադրված են ապակե ծածկի տակ:

Հայ ճարտարապետության գիտական ուսումնասիրության հիմնադիր Թ. Թորամանյանը, առանց տեսնելու Մաշտոցի տաճարի գետնախարսխները, գրել է. «Օջականի եկեղեցին, Վահան Ամատունի իշխանի ձեռքով կանգնված 440 թվականին՝ Ս. Մեսրոպի գերեզմանին վրա, այսօրվա շենքը գրեթե ամբողջովին, բացի արևելյան կողմի մի մասնավոր մնացորդե, վերաշինել է Գևորգ Դ կաթողիկոսը: Այս եկեղեցին այ, 5-րդ դարու ուրիշ

⁴ Դանիելյան 2016, 56-59:

⁵ Դանիելյան 2016, 7-8:

⁶ Կուռքի մասին՝ Բաբայան 2015, 234-247:

Նկ. 1. Եկեղեցու գանգակատան բացված հիմքը ներսից, առջևում երևում են V դ. եկեղեցու գետնախարիսխների երկու շարք

Նկ. 2. Նույն գետնախարիսխների շարունակությունը՝ բացված արտաքին պատի տակ. հյուսիսային կողմում հայտնաբերված թոնիրն ու նրա միջի կուռքը

Նկ. 3. Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու ներսը. սուրբ խորանից ներքև՝ առջևի պատի մեջտեղում երևում է գերեզմանի խցի արևմտյան լուսամուտը, աջ կողմում՝ հարավային ավանդատան մուտքը դեպի գերեզման

Նկ. 4. Սուրբ խորանի տակ գտնվող՝ դեպի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզման տանող մուտքը հարավային ավանդատան կողմից: Խորանի տակ գտնվող՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի խցի արևմտյան լուսամուտը⁷

⁷ Էջի նկարները վերցված են համացանցից ShoghakatTVcompany, «Հավատի կյանքը. Օջական» հաղորդաշարից:

եկեղեցիներու նման, ունեցել է արևելյան կողմեն դեպի հյուսիս և հարավ դուրս ցցված թևեր, որոնց հիմերը մինչև այժմ կերևին հողին երեսին: Գևորգ կաթողիկոս ավելորդ համարելով այդ մասերը վերաշինել է, իսպառ քանդել է: Այս տիպի եկեղեցիներ են՝ Տեկոր, Երերույք, Օձուն, Արթիկ»⁸:

Ուրեմն IV-V դդ. քրիստոնեական առաջին եռանավ, բազիլիկ տաճարների շարքում է նաև Օշականի եկեղեցին: Եվ քանի որ վերջինիս տարածքում կատարված պեղումների արդյունքները փոքր են, ուստի եղածի սահմաններում փորձել ենք մեկնաբանել Մեսրոպ Մաշտոցի թաղման և գերեզմանի հետ կապված մանրամասները, որոնք տեղ են գտել հայ մատենագրության մեջ ու գիտական աշխատություններում: Այսպես՝ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունը նախապես գրում է, որ ականատես է եղել ժամանակի դեպքերին և բոլոր տեղեկությունները քաղել է նշանավոր և գիտակ անձանցից: Այդ առումով եզակի են Մաշտոցի մահվան ու թաղման արարողության հետ կապված մանրամասները, որոնք V դարից ի վեր չնչին բացառություններով կրկնում են պատմիչները և գիտնականները:

«Վարք Մաշտոցի» աղբյուրագիտական նշանակությունը

V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցու հաղորդմամբ՝ Վահան Ամատունին Մաշտոցին տարել է իր գյուղը՝ Օշական. «Եվ յոյժ մեծարանօք զդիր ելանելոյն կազմեալ՝ տոն յիշատակի առնեն ամենափոյթ պատուով ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոցն Այրարատոյ»⁹:

Հնարավոր էր արդյոք սքանչելի տաճարը երեք ամսում կառուցել: Այդ հարցին պատասխանել է Հրաչյա Աճառյանը. «Յետ ամսոց երից անցելոցը, անշուշտ, գրչական սխալ է, որ պետք է կարդալ ամաց¹⁰»:

Երբ երախտավոր հոգևորական, մեծ գիտնական Մաղաքիա Օրմանյանը (1887-1889 թթ.) այցելել է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը, եկեղեցու բեմի ներքևում պահպանված գետնափոր մատուռի կենտրոնում տեսել է Մեսրոպի գերեզմանը¹¹:

Լեոն շատ որոշակի գրում է. «...Մեծ հանդեսով թաղման թափորը Վաղարշապատից բարձրացել է Օշական գյուղը: Երեք տարուց հետո Վահան իշխանը Մաշտոցի գերեզմանի վրա մի գեղեցիկ եկեղեցի է շինել...: Նրա եկեղեցու սեղանի տակ, մութ ու անձուկ ներքնահարկում սպիտակ մարմարյա մի գերեզմանաքար կա, որ նոր ժամանակների գործ է: Այդ էլ անվանվում է Մաշտոցի (Մեսրոպ) գերեզման»¹²:

⁸ Թորամանյան 1942, 243:

⁹ Փարպեցի 1907, 77-78, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն 1978, 94-95, Չամչյան 1985, 534:

¹⁰ Աճառյան 1984, 282-289:

¹¹ Օրմանյան 2001, 370-371:

¹² Լեո 1967, 34-35:

Ականավոր հայ պատմաբան, ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանը գրում է. «Մեծ գործչի աճյունը հազարապետ Վահան Ամատունին ամփոփել է իր ուստանում՝ Օջական գյուղում և երեք տարի հետո նրա գերեզմանի վրա կառուցել է գմբեթավոր կլոր հուշարձան եկեղեցի: XIX դ. ավերված տաճար-դամբարանի տեղում կառուցվել է այժմյան բազիլիկ եկեղեցու շենքը, որն իր մեջ է առել նախկին տաճարի շենքը»¹³:

Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը նշում է. «Գևորգ Դ կաթողիկոսը հին հիմքերի վրա վերաշինել է եկեղեցին, պահելով իր տեղում Մեսրոպ Մաշտոցի ստորերկրյա դամբարանը եկեղեցիի տակ»¹⁴:

Մանուկ Աբեղյանը, որը Կորյունի «Վարք Մաշտոցը» թարգմանել է աշխարհաբար, տեղեկացնում է, որ Մաշտոցին թաղել են Օջական գյուղում: Նրա գերեզմանը մինչև այժմ մնում է Օջականի եկեղեցու տակի խորանում և ժողովրդի համար եղել է սրբատեղի՝ «թարգմանչի գերեզման» անունով¹⁵:

Ղևոնդ Ալիշանը Մեսրոպ Մաշտոցի թաղման մանրամասների նկարագրությունը վերցրել է Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոց»-ից¹⁶:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» մի քանի վերահրատարակություններում տեսնում ենք, որ Մաշտոցին երկու անգամ հողին հանձնելու պատմությունը, բնականաբար, նույնն է՝ տարբեր երանգներով: Սակայն վերը ներկայացված պատմիչներից շատերը, ինչպես և մեծանուն գիտնականները, լինելով «Վարք Մաշտոցի» հմուտ գիտակներ, կարծես խուսափել են Կորյունի՝ միակ հավաստի աղբյուրի՝ մեզ հետաքրքրող հատվածը նույնությամբ կրկնելուց: Մ. Աբեղյանը՝ «Վարք Մաշտոցի» աշխարհաբար թարգմանիչը, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակը, գրում է, որ Կորյունի աշխատությունը ընդհանրապես, մանավանդ վերջին մասում, շատ է աղճատված արտագրողների կողմից: Նաև Կորյունը հորինում է շատ ճոշում, ավելորդ զարդերով և կրկնություններով լի շարադրանքով, իր խոսքով ասած՝ «ծաղկեցնում է»¹⁷:

Հ. Մանանդյանը Կորյունի փոքրածավալ աշխատությունը համարում է գրերի գյուտի պատմության գլխավոր աղբյուր: Միննույն ժամանակ, նշում է, որ մի շարք ուսումնասիրողներ այդ հնագույն աղբյուրի մեջ նկատել են թերասություններ, անորոշություններ և անգամ ակնհայտ հակասություններ¹⁸:

¹³ Երեմյան 1984, 169:

¹⁴ Թորամանյան 1942, 41:

¹⁵ Աբեղյան 1962, 295:

¹⁶ Ալիշան 1890, 189:

¹⁷ Կորյուն 1979, 14-15:

¹⁸ Մանանդյան 1962, 32:

Ձեռագրագետ Արտաշես Մարտիրոսյանի կարծիքով, «Վարք Մաշտոցի» համառոտ տարբերակը չունի աղբյուրագիտական նշանակություն¹⁹: Ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանը, դրականորեն վերաբերվելով «Վարք Մաշտոցի» մասին զանազան կարծիքներին, սրբագրություններին, մեկնաբանություններին, գտնում է, որ հարյուրամյակների փոթորկուն ճանապարհով մեզ են հասել գրիչների ընդօրինակությամբ ձեռագրեր: Եվ հնագիտության ու ձեռագրագիտության ժամանակակից նվաճումներն ու կուտակած փորձը միայն կարող են նպաստել ավելի ճշգրիտ սրբագրություններ ու մեկնաբանություններ կատարելուն²⁰:

Ասենք, որ Կորյունը, լինելով Մաշտոցի աշակերտը, կարող էր իրեն թույլ տալ զովաբանական և «ծաղկեցրած» նկարագրություններով մեծարել իր ուսուցչին: Դա հստակ երևում է հատկապես Սուրբ Մաշտոցի թաղման ծիսական արարողակարգի նկարագրական մանրամասներում: Այսպես, օրինակ, «Վահանն ու Հմայակը, աշխարհական բազմության հետ, վերցրին նրան վախճանվածի պատրաստությամբ, սաղմոսներով և օրհնությամբ ու հոգևոր ցնծություններով, վառած կանթեղներով ու բորբոքած ջահերով և բուրող խնկերով, և ամբողջ լուսաճաճանչ աշտանակով, և այն լուսավոր առաջախաղաց խաչանշանով, բարձրացան Օշական և այնտեղ մարտիրոսարանի մեջ դրին, օրինավոր հիշատակը կատարեցին, ապա նշանն աներևույթ եղավ, և նրանք ետ դարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը:

Իսկ երեք տարի անցնելուց հետո՝ Վահան Ամատունուն հաջողվեց քրիստոսասեր ջանքով սքանչելի տաճար կանգնել տաշած քանդակաքարերով և տաճարի ներսում շինեց Սրբի գերեզմանը: Նա Քրիստոսի կենարար մարմնի և արյան սեղանի համար վայելուչ, գույնզգույն, ոսկով և արծաթով ու թանկագին քարերով պայծառափայլ անոթներ պատրաստեց ի հիշատակ, և մի տեղ հավաքված բոլոր սրբերի հետ Քրիստոսի խաչակրոն վկայի, երանելի Մաշտոցի մարմինը փոխադրեց տաճարի գերեզմանը²¹»:

Այս ամենը այնքան գրավիչ և խորհրդավոր է ներկայացված, որ բազմաթիվ հեղինակներից ոչ մեկը երբեք շրջանառության մեջ չի դրել ակադեմիկոս Ս. Մայխասյանի կողմից բացահայտված ցուլացող լուսի իրողությունը. «...ցուլացող լուսը շատ բնական բացատրությամբ դազաղի վրա դրված արծաթե խաչի արտացոլումն է օդի մեջ խաղաղ եղանակին արեգակի ճառագայթների տակ»²²: Ասենք, որ նշված գիտական բացատրության կողքին Կորյունի ներկայացրած նկարագրությունը, չնայած միստիկ մտածողության արդյունք է, սակայն ավելի շատ է համապատասխանում

¹⁹ Մարտիրոսյան 2002, 510-511:

²⁰ Կորյուն 1994, 150:

²¹ Կորյուն 1979, 51:

²² Խորենացի 1961: Հմմտ. Աճառյան 1984, 292:

Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցին: Մեսրոպ Մաշտոցն իրական և պատմական այն գործիչն էր, որն իր ազգի համար դարձավ յուրօրինակ Սուրբ, իսկ Վահան Ամատունին էլ, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, նրան Օշականում թաղելու պատվին արժանացավ:

Այդ մասին պատմում է Մովսես Խորենացին. «Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղոտ ձևով լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ երանելին հոգին ավանդեց. և շուտով չանհետացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ ամբողջ բազմությանը, այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին: Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծագեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու (տեղի) պատճառով... Բաժանվել էին երեք խմբի. մի մասն առաջարկում էր տանել Տարոն, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թաղել հենց Վաղարշապատ քաղաքում, սրբերի հանգստարանում: Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հզոր էր մարմնապես... Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր գյուղը՝ Օշական...»²³: Ինչպես տեսնում ենք, պատմահայրը չի խոսում Մաշտոցին մարտիրոսարանում թաղելու մասին:

Ուրեմն հարց է առաջանում, իսկ ինքը՝ հազարապետը իրեն կարո՞ղ էր թույլ տալ Սրբին թաղելու անանուն մարտիրոսների կողքին²⁴: Իհարկե, ո՛չ, քանի որ գյուղի եզրին գտնվող մեծ և փոքր բլուրների վրա (Դիդի կոնդ և Գյուլլե կոնդ) դեռևս IV-V դդ. պահպանվել էին անտաշ որձաքարերով շինված կիկլոպյան շենքի հետքեր և բարձր պատերի, նաև նախաքրիստոնեական ամրոցի մնացորդներ, ցեղապետական բնակարանների հիմքեր, քարայրներ, գետնափոր խցեր, այլ շինություններ, որոնք ավանդաբար նվիրականացել են, և որտեղ զանազան մասերում կանգնեցվել են խաչքարեր, դամբարաններ²⁵:

Թ. Թորամանյանի այս դիտարկումներն ու կարծիքներն ավելի հստակվեցին, երբ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը պեղումներ իրականացրեց (1970-1980 և 2002 թթ.) Օշական գյուղի այդ նույն տարածքի ուրարտական ամրոցում, հյուսիսային ստորոտի պալատական համալիրներում և շրջակա դամբարանադաշտում: Պեղումների արդյունքներով մեկ անգամ ևս հաստատվեց, որ Ամատունի իշխաններն ապրել են այդ բլուրների վրա, պահպանել են մ.թ.ա. VII դ.

²³ Խորենացի 1961, 350:

²⁴ Մարտիրոսներ ասելով՝ մենք ենթադրում ենք, որ նրանք Սանեսան թագավորի զորքերի դեմ 336 թ. Վահան Ամատունու տարած հաղթանակում զոհված զինվորներն են կամ քրիստոնեության համար նահատակվածները:

²⁵ Թորամանյան 1948, 142-143:

դրյակ-ամրոցի հիմնական հատակագիծը, կատարել են որոշակի փոփոխություններ: Բլրի ամենաբարձր մասում կառուցել են մատուռ (ուրվագծվում են միայն հիմնապատերը): Վերջինս փոքր բեմով ուղղանկյուն սրահ է (7,9x5,35 մ)²⁶: Բլրի հյուսիսային հատվածում Ամատունիները օգտագործել են հատկապես ամրոցի հարավային կողմի ուրարտական սենյակները: Տեղ-տեղ պահպանված շինությունների պատերի հատվածները միջնադարում լրացվել են համեմատաբար փոքր, միանման մշակված տուֆով և պեմզաքարով:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Ամատունիները կռապաշտական շինությունների տարածքում ապրելով՝ կարողացել են ինչ-որ չափով նվիրականացնել շրջակայքը: Նրանք տեսնում էին Մեսրոպ Մաշտոցի ազգանվեր գործունեությունը. վերջինս Հայաստանի տարբեր վայրերում, հեթանոսական սրբավայրերի տեղում կառուցում էր մատուռ-վկայարաններ քրիստոնեական հավատքի համար նահատակված սրբերի հիշատակին: Դրա փայլուն օրինակը Օջականից ոչ հեռու գտնվող Ուշի գյուղի բարձունքի հարավային ստորոտին գտնվող Սուրբ Սարգիս վանական համալիրն է (V-XIX դ. I քառորդ)՝ կառուցված մ.թ.ա II-I հազարամյակի ամրոց-բնակավայրի տեղում: Մեսրոպ Մաշտոցը այդ տարածքում ամփոփել է քրիստոնեության համար նահատակված և սրբադասված՝ Կապադովկիայի իշխան, հունական գորքերի հրամանատար Սարգիս զորավարի նշխարները²⁷:

Ուրեմն չի բացառվում, որ Վահան Ամատունին, իր ուսուցչի օրինակով, նպատակադրվել է նրան թաղել իր ուսանում: Նա համոզված էր, որ Քասախ գետի ափերին, գյուղի կենտրոնում, բլրի ստորոտում փռված II-I հազարամյակի բնակավայրերի ու դամբարանների տարածքում քրիստոնեական տաճար կառուցելով՝ նպաստ է բերելու Ավետարանի քարոզչական գործին, «սրբագործելու է» անհավատների ողջ միջավայրը²⁸:

Հասկանալի է նաև, որ հազարապետը զինվորականին հատուկ պարաստակամությամբ ընտրել է իր դրյակ-ամրոցի հարևանությամբ մի ծանոթ, խաղաղ և ապահով անկյուն, որտեղ պետք է թաղվեր Սուրբը: Հայ նշանավոր պատմաբան, վիմագիր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը (1833-1891), որը եղել է Օջականում, բարձրացել է Դիդի կոնդ կամ ինչպես ինքն է ասում՝ Յլու գլուխ բլրակը, գրել է, որ այն Վահանայ դիտանոցն է եղել, որտեղից միշտ դիտել է Էջմիածնի կաթողիկոսներին և մասնակից դարձել նրանց աղոթքներին²⁹: Ընդունելով Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի այս

²⁶ Бабаян, Калантарян и др. 2003, 112-121.

²⁷ Բաբայան 2005, 3-47:

²⁸ Ազանթագեղոս 1977, Հեթանոսական մեղանները քանդելու մանրամասները՝ 31-155:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, Մեսրոպ Սմբատյանցի արխիվ, գ. 167, 1864 թ.: Տե՛ս նաև Ադամյան 2017, 270-277:

յուրօրինակ դիտարկումը՝ մեզ մնում է միայն ավելացնել, որ Ամատունին հենց այդ դիտանոցից էլ հսկել է երանելու կիսագետնափոր գերեզմանը այնքան ժամանակ մինչև վրան կկառուցվեր տաճարը:

Հազարապետի կառուցած՝ քանդակազարդ քարերով «սքանչելի տաճարը» դարերի ընթացքում բազմիցս վերակառուցվել է և կորցրել նախկին հորինվածքը: Միայն հրաշքով է Մաշտոցի գերեզմանը տեղում մնացել անփոփոխ: Ճարտարապետ Մուրադ Հասրաթյանը գրում է. «Գևորգ Դ Կոնստանդնուպոլսեցու՝ հիմնովին վերականգնած (1873-1879 թթ.) եկեղեցու ավագ խորանի տակ Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանն է (443թ.): Այն ուղղանկյուն թաղածածկ խուց է: Արևելյանում՝ խորշով, հյուսիսից և հարավից՝ մուտքերով (հյուսիսայինը փակվել է, իսկ հարավայինը բացվել է դեպի ավանդատուն): Եկեղեցու հարավային կողմում Վահան Ամատունու գերեզմանի վրա կանգնեցվել է հուշակոթող»³⁰: Մ. Հասրաթյանը Մաշտոցի դամբարանի ճարտարապետական հորինվածքի զուգահեռը տեսնում է հատկապես միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր կրոնական կենտրոն Ամարասի վանքում՝ IV դ. թաղված Գրիգոր Լուսավորչի թոռան՝ Գրիգորիսի (զոհվել է 338 թ.) դամբարանի մանրամասներում³¹: Նա գրում է. «Ուղղանկյուն թաղածածկ սրահ, արևելքում խորշ, արևմուտքում բացվածք, հյուսիսային և հարավային պատերում սիմետրիկ տեղադրված զույգ մուտքեր: Դամբարանը կիսագետնափոր է, ունի քարե աստիճաններ: 1858 թ. դամբարանի վրա կառուցվել է նոր եկեղեցի շուշեցիների նյութական օժանդակությամբ»³²:

Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը նշում է, որ փոքրիկ մատուռի հյուսիսային մասում՝ առաջին լուսամուտին կից շինված է մի գեղեցիկ տապանաքար, որի տակ է ամփոփված Աղվանից Ա կաթողիկոս Գրիգորիսի մարմինը. այն դարձել է գլխավոր ուխտատեղի³³:

Ուրեմն Մաշտոցի կիսագետնափոր դամբարանի արևելյան կողմի խորշը, արևմտյան և հարավային երկու մուտքերի առկայությունը, հյուսիսային պատի լուսամուտին կից տեղադրված սրբի գերեզմանը խոսում են այն մասին, որ մինչև տաճարի կառուցումը այն, Գրիգորիսի գերեզմանի նման, նույնպես եղել է գլխավոր ուխտատեղի: Այսօր Գևորգ Դ կաթողիկո-

³⁰ Հասրաթյան 2002, 1065:

³¹ Ի դեպ, բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Տիգրանակերտի, Ամարասի և Սուրբ Ստեփանոսի երկհարկ մատուռ-դամբարանի վաղքրիստոնեական կառույցների միակ մուտքի արևելյան տեղադրությունը, որը, ըստ հնագետ Համլետ Պետրոսյանի, հիմք է տալիս դիտարկելու որպես V-VI դդ. տեղի ունեցած կրոնական բարեփոխման ծիսաճարտարապետական դրսևորում (Պետրոսյան 2015, 160-163):

³² Հասրաթյան 1975, 35-52:

³³ Հմմտ. Բարխուդարյանց 1895, 113:

սի և օջականցիների ջանքերով XIX դ. կառուցված տաճարի արևմտյան մուտքով ուխտավորները մտնում են ներս, քայլում դեպի դահլիճի հարավային կողմում պահպանված մուտքը, աստիճաններով իջնում դեպի սրբի գերեզմանը:

Տաճարի և գետնափոր գերեզմանի նիշերի տարբերությունը վկայում է, որ դրանք միաժամանակյա կառույցներ չեն եղել: Հնագիտական տեսանկյունով, տաճարը կառուցվել է արդեն եղած գետնափոր խցի վրա:

Այսպիսով, մենք բացառում ենք Ամատունու կողմից Մաշտոցի մարմինը մի տեղից մյուսը տեղափոխելու վարկածը: Իրականում դա այն է, ինչպես ժամանակին տեսել և նկարագրել է ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը. «Վահան Ամատունին... Ի հարգանս Մեսրոպ Մաշտոցի հիշատակի, որ ստեղծեց հայոց գիրը և համահայաստանյան երախտագիտության արժանացավ, հանգուցելույն մարմինը տարավ յուր սեփական կալված Օջական գյուղը և ամփոփեց մի ստորերկրյա դամբարանի մեջ, վրան մի մեծ եկեղեցի շինելով: Ներկայիս՝ Վահան Ամատունիի շինած եկեղեցին քանդված է, հին հիմքերի վրա վերաշինել է Գևորգ Դ կաթողիկոսը՝ պահելով իր տեղում Մեսրոպ Մաշտոցի ստորերկրյա դամբարանը՝ եկեղեցիի տակ»³⁴:

Ուրեմն ինչպե՞ս պետք է բացատրել Կորյունի կողմից սուրբ թարգմանչի թաղման՝ մեզ համար այդքան անհասկանալի և խճողված պատմությունը: Այդ և այլ հարցերի պատասխանները տեղ են գտել մի շարք հայագետ-արևելագետների, պատմաբանների աշխատություններում: Մեզ իրավունք ենք վերապահում մեջբերելու ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հողվածում առկա մի քանի հատվածներ, որոնք համընկնում են մեր հնագիտական հետազոտությունների հետ:

Հեղինակը Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» մասին գրում է. «Մեր կարծիքով, դա ուրիշ ոչինչ է, եթե ոչ ներբողյան, որի կետ նպատակն է գովերգել, փառաբանել մեծ Վարդապետին ու նրա անբաղդատելի հոգևոր սխրագործությունը: ...Ներբողյանը Կորյունը ավարտում է խաչանման լուսավոր յառաջխաղաց նշանով՝ ապոթեոզով... իսկապես Կորյունը «ծաղկեցնում է» Մաշտոցի մասին գրելիքը ոչ միայն «քաջահնչյուն բառերով», «ճախարակյալ պարբերություններով» զարդ ու պաճուճանքով, այլ և բանաստեղծական համեմատություններով ու հակադրություններով, պատկերներով ու մակդիրներով, հիպերբոլաներով և մետաֆորաներով (փոխաբերություններով) և այլն»³⁵:

Այդ ամենով հանդերձ՝ վաստակաշատ գիտնականը շեշտում է. «Մեծ է Կորյունի՝ ծավալով փոքր այդ երկասիրության արժեքը: **«Յառաջիմաց»**

³⁴ Թորամանյան 1942, 41:

³⁵ Մելիք-Օհանջանյան 1964, 49-57:

հեղինակը պարզ գիտակցում էր, թե ինչ կարևոր դեր է վերապահված այդ գրքուկին, որը կյանքի էր կոչված «յօրինակ քաջալերիչ՝ հոգևոր ծննդոց իրեանց, և որք նոքօք աշակերտելոց իցեն յազգս ազգաց»³⁶:

Եզրակացություններ

Հնագիտական պեղումների ընթացքում տաճարի գետնախարհիսխների տարածքից հատնաբերված վաղ շրջանի (մ.թ.ա. II հազ.-մ.թ.ա. I հազ.) խեցանոթների³⁷ և բրոնզ-երկաթե դարի արտադրահամալիրներից հայտնի վանակատե բեկորները³⁸ հաստատում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը թաղվել է Ամատունուն հայտնի հեթանոսական բնակավայրի տեղում, որի պատճառով էլ սրբագործվել են Օշական գյուղը և շրջակայքը: Հետևաբար, Սուրբ թարգմանիչը քարանձավային խցում թաղվել է առանց մարտիրոսների:

Եղած փաստերը աներկբա հաստատում են, որ դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը մեծ խնամքով ու գուրգուրանքով է պահպանել տաճարի կիսագետնափոր դամբարանը, որը պատկանում է հայ եկեղեցու ամենամեծ սրբերից մեկին՝ միայն Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցին:

Գրականություն

- Աբեղյան Մ. 1962, Մեսրոպ Մաշտոց, հոդվածների ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 305 էջ:
- Ագանթագեղոս 1977, Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 191 էջ:
- Ադամյան Ս. 2017, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի անտիկ ուսումնասիրության մասին, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի XX, էջ 270-277:
- Ալիշան Ղ. 1890, Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 647 էջ:
- Աճառյան Հր. 1984, Հայոց գրերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ:
- Բաբայան Ֆ. 2005, Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 55 էջ:
- Բաբայան Ֆ. 2014, Օշական գյուղի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու պեղումների մասին (2012 թ. օգոստոս), «Էջմիածին», թ. Գ, էջ 122-127:
- Բաբայան Ֆ. 2015, Թոնրի պաշտամունքի արձագանքները միջնադարյան Հայաստանում, «Մեծամոր. կեսդարյա պեղումների տարեգրություն» միջազգային գիտաժողով, Երևան, էջ 234-247:
- Բարխուդարյանց Մակար եպիսկոպոս 1895, Արցախ, Բագու, էջ 113:

³⁶ Մելիք-Օհանջանյան 1964, 49-57:

³⁷ Նյութի թվագրությունը՝ հնագետ, պ.գ.դ. Պավել Ավետիսյանի:

³⁸ Նյութը թվագրել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Բորիս Գասպարյանը:

- Դանիելյան Մ. 2016, Իսկ ո՛ր է Վ դարում կառուցված եկեղեցին, Ճարտարապետություն-շինարարություն ամսագիր, Երևան, N 7-8, էջ 56-59:
- Դավրիժեցի Ա. 1988, Պատմություն, Երևան, «Սովետական գրող», 592 էջ:
- Երեմյան Ս. և այլք 1984, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 691 էջ:
- Թովմա Արծրունի և Անանուն 1978, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, «Սովետական գրող», 406 էջ:
- Թորամանյան Թ. 1942, Հայկական ճարտարապետություն, Նոթեր հայկական ճարտարապետության պատմության, կազմեց Կ. Ղաֆադարյան), հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 404 էջ:
- Թորամանյան Թ. 1948, Հայկական ճարտարապետություն, Նոթեր հայկական ճարտարապետության պատմության, կազմեց Կ. Ղաֆադարյան), հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 308 էջ:
- Լեո 1967, Երկերի ժողովածու, հ. II, Երևան, «Հայաստան», 767 էջ:
- Կորյուն 1994, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատությամբ ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի, Հայոց մատենագիրներ. մատենաշար, Երևան, «Հայաստան», 176 էջ:
- Կորյուն 1979, Վարք Մաշտոցի, Երևան, «Սովետական գրող», 82 էջ:
- Հասրաթյան Մ. 1975, Ամարասի ճարտարապետական համալիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 5, Երևան, էջ 35-52:
- Հասրաթյան Մ. 2002, Օջականի Ա. Մեսրոպ Մաշտոցի եկեղեցի, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, «Հայկական Հանրագիտարան» հրատ., գիտական խմբագիր՝ Անանիկյան Ն., Երևան, էջ 1065-1067:
- Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց 1907, Թուրթ առ Վահան Մամիկոնեան, «Ղուկասեան մատենաշար», Թիֆլիս, հրատ. չկա, էջ 77-78:
- Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Վարքաբանական ավանդազրույցներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:
- Մանանդյան Հ. 1962, Մեսրոպ Մաշտոցը և Հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար, «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, խմբագիր՝ Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 305 էջ:
- Մարտիրոսյան Ա. 2002, Կորյուն, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., գիտական խմբագիր՝ Անանիկյան Ն., 1075 էջ:
- Մելիք-Օհանջանյան Կ. 1964, «Վարք Մաշտոցի» ժանրը և պատմագիտական նշանակությունը, Բանբեր Մատենադարանի, N 7, Երևան, 49-57 էջ:
- Մովսես Խորենացի 1961, Պատմություն Հայոց, Երևան, աշխարհաբար թարգմանությունը ակադեմիկոս Ստեփան Մայխասյանի, ծանոթություններ, թ. 205:
- Չամչյան Մ. 1985, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 803 էջ:
- Պետրոսյան Հ. 2015, Արցախի արեւելյան մուտքով վաղքրիստոնեական մատուռ-դամբարանները որպես Վաչագան Բարեպաշտի կրոնական ռե-

Ֆորմի դրսևորում, Հայաստանը և քրիստոնյա Կովկասը, Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում և Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին, Երևան, 15-16 դեկ., էջ 160-163:

Տիրացյան Գ. 1963, Հացավան ամրոցի 1962 թ. պեղումները, N 12, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, էջ 103-110:

Օրմանյան Մաղաքիա արք. 2001, Ազգապատում, Էջմիածին, հ. Ա, էջ 370-371:

Մովսես Խորենացի 1961, Պատմություն Հայոց, Երևան, աշխարհաբար թարգմանությունը ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանի, ծանոթություններ թ. 205:

Бабаян Ф., Калантарян А., Жамкочян А., Канемян А., Мелконян У., Пилипосян А. 2003, Результаты раскопок 2002 г. в Ошакане, Археология, этнология и фольклористика Кавказа, материалы международной конференции, Ереван, с. 112-121.

ՕՉԱԿԱՆԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

(ըստ հարակից տարածքի՝ 2012, 2014 թթ. պեղումների արդյունքների)

Ֆրինա Բաբայան

Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանի հարակից տարածքում կատարված պեղումների հիման վրա փորձել ենք մեկնաբանել Մաշտոցի թաղման և գերեզմանի հետ կապված փոքր-ինչ անհասկանալի մանրամասները՝ նրան ինչ-որ մարտիրոսարանում թաղելու և այնուհետև տաճարի խորան տեղափոխելու հարցը, որը տեղ է գտել Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գրքում և այլ աշխատություններում: Ճարտարապետական և հնագիտական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Վահան Ամատունին Սուրբ թարգմանչի դին Վաղարշապատից տեղափոխել է Օշական և ամփոփել ուղղանկյունաձև թաղածածկ խցում, որի վրա հետագայում կառուցել է տաճարը: Տեղում հայտնաբերված՝ վաղ շրջանի (մ.թ.ա. II-I հազ.) նյութերը հաստատում են, որ դամբարանը կառուցվել է հեթանոսական բնակավայրի տեղում, որի պատճառով սրբագործվել են Օշական գյուղը և շրջակայքը: Դամբարանը պատկանում է հայ եկեղեցու ամենամեծ սրբերից մեկին՝ միայն Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին:

Բանալի բառեր՝ Օշական, հնագիտական պեղումներ, Ս. Մաշտոցի եկեղեցի, Ս. Մաշտոցի դամբարան, Կորյունի «Վարք Մաշտոցի», Վահան Ամատունի, գետնախարիսներ:

**ГРОБНИЦА СВ. МЕСРОПА МАШТОЦА В ОШАКАНЕ
(по результатам раскопок смежной территории в 2012, 2014 гг.)**

Фрина Бабаян

Результаты раскопок на участке, примыкающем к гробнице Св. Месропа Маштоца в Ошакане, дают возможность уяснить ряд вопросов, связанных с погребением Св. Месропа Маштоца в некоем мученичьем и последующим перенесением его праха под алтарь храма, о чем имеются упоминания в «Житии Маштоца» Коряна и других авторов. Архитектурные и археологические исследования показывают, что после перенесения останков Маштоца из Вагаршапата в Ошакан они были захоронены Ваганом Аматауни в прямоугольной вольте, над которой впоследствии был возведен храм. Найденные *in situ* материалы раннего периода (II-I тыс. до н.э.) подтверждают, что гробница была построена на месте языческого памятника и принадлежит только Маштоцу, одному из величайших святых Армянской церкви.

Ключевые слова – Ошакан, археологические раскопки, церковь М. Маштоца, усыпальница М. Маштоца, Корян-«Житие Маштоца», Ваган Аматауни, стилобаты.

**THE TOMB OF ST. MESROP MASHTOTS IN OSHAKAN, ACCORDING TO
THE RESULTS OF EXCAVATIONS AT THE ADJACENT AREA
(2012, 2014)**

Frina Babayan

Based on excavations in the area adjoining St. Mesrop Mashtots' tomb in Oshakan we tried to clarify some dark passages in the "Life of Mashtots" by Koryun concerning the burial and tomb of St. Mesrop Mashtots in a martyrrium and his subsequent transfer under the church altar. Architectural and archaeological research showed that Vahan Amatuni transported Holy Translator's body from Vagharshapat to Oshakan and placed it in a rectangular vault above which he later erected a temple. Finds of the II-I Mill. BC unclosed *in situ* confirm that the tomb consecrating the village of Oshakan and its neighborhood was built on a pagan site and belonged only to Mashtots, one of the greatest saints of the Armenian Church.

Key words – Oshakan, archaeological excavations, the church of M. Mashtots, the tomb of M. Mashtots, Koryun "Life of Mashtots", Vahan Amatuni, stylobates.